

DE GEKRAAGDE ROODSTAART

Vogel van het kleinschalige boerenland

Colofon

Deze uitgave kwam mede tot stand met steun van:

Altenburg & Wymenga

Nico de Haan Vogelfonds

Rob Goldbach Fonds (Sovon)

SBNL Natuurfonds

Vereniging Noardlike Fryske Wâlden

© 2026 Ernst Oosterveld | uitgeverij Noordboek

Omslagontwerp & boekverzorging: Arnold Meijer (Blue Robin dtp, Katwijk)

Omslagbeeld: Marcus Varesvuo / AGAMI

ISBN 978 94 6471 511 8

NUR 435 | 945

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Noordboek, Hellingbaas 1, 8401 JH Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl.

Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van de in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met uitgeverij Noordboek.

Noordboek is onderdeel van

20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

Inhoud

Even voorstellen	7
Thuis	13
Planning van de terugkeer	15
Noardlike Fryske Wâlden – landelijk bolwerk houtwalvogels	19
Aantalsontwikkeling in Nederland	23
Een leven in de coulissen	27
Broedsucces	31
Rupsen, vliegen en muggen	33
Landschap	35
Landschapsstructuur en ingerotte stobben	41
Territorium	45
Effecten van beheer	49
Late broedsels en mysterieus verdwijnen	57
Trek en overwintering	59
Winter	63
Droogte in de Sahel en de doorwerking in Nederland	67
De roodstaarten achterna	69
De Sahara oversteken – een hachelijke onderneming	71
Terug naar de NFW, het landschap, de boeren	75
Pleidooi voor landschappelijke schaalverkleining en trotse boeren	89
Nawoord	95
Literatuur	97
Noten	101

Foto 1. Boven het mannetje gekraagde roodstaart, onder het vrouwtje.

(FOTO BOVEN: ROBERT ABSILLIS, FOTO ONDER: MARK SCHUURMAN)

Even voorstellen

De gekraagde roodstaart is een kleurrijke zangvogel die veel mensen bekend voorkomt. Dat komt ongetwijfeld omdat de soort graag in tuinen en parken broedt.¹ Hij maakt dankbaar gebruik van de nestkasten die mensen er vaak hebben opgehangen. Nestkasten vormen een bruikbaar alternatief voor de natuurlijke holten waarin de soort als holenbroeder normaal broedt. Maar ook van een holte in een houtstapel, een spleet in een tuinschuurtje of zelfs een kier in een verschoven grafzerk maakt hij graag gebruik. Hij schuwt dus het gezelschap van mensen niet. Daar boffen we mee, want het is een prachtige vogel, met de oranje onderzijde en borst, de grijze rug en kop en, opvallend, het witte voorhoofd dat sterk contrasteert met het zwarte gezicht (foto 1). Het vrouwtje is wat minder fotogeniek, met een egaal bruingrijs verenpak. Maar let op die fraaie reebruine ogen!

Typisch is ook de wipstaart die rood opflitst als de vogel wegvliegt. Die bruinrode wipstaart heeft de gekraagde roodstaart gemeen met de zwarte roodstaart. Deze nauw verwante soort is echter sterk gebonden aan gebouwen in en buiten dorp en stad. Daar laat de zwarte roodstaart zijn zang horen vanaf de dakrand. Iets wat je de gekraagde roodstaart niet gauw ziet doen. Die zoekt doorgaans een boomtop om te gaan zitten zingen. Die zang is moeilijk te omschrijven maar begint met een paar langere tonen, gevolgd door een paar hogere uithalen. Persoonlijk vind ik het weinig welluidend, maar een voordeel is dat de zang vanuit de boomtop ver klinkt. Daardoor is hij, voor het geoefend oor, makkelijk op te sporen.

Het mannetje van de gekraagde roodstaart is te onderscheiden van de zwarte roodstaart (foto 4) doordat de laatste de rode onderzijde en het witte voorhoofd mist. En vanboven is hij meer zwart dan grijs. Beide hebben wel de bruinrode flitsende staart. De vrouwtjes zijn moeilijker uit elkaar te houden. De vrouwtjes van de gekraagde roodstaart zijn aan de onderzijde doorgaans wat lichter dan het zwarte vrouwtje. Overigens zijn de verschillende grijsbruintinten heel subtiel en weinig minder fraai dan de kleuren van de mannetjes.

Foto 2. Gekraagde roodstaarten leggen 6-8 fraai turquoise eieren. (FOTO A&W)

Foto 3. Als het vrouwtje vast zit te broeden, is ze voor de duvel niet bang.
(FOTO MARTEN SIKKEMA)

Foto 4. Zwarte roodstaart *Phoenicurus ochruros*. (FOTO MARCUS VARESVUO / AGAMI PHOTO LIBRARY)

Foto 5. Oostelijke gekraagde roodstaart *Phoenicurus P. samamisticus*. (FOTO DANIELE OCCHIATO / AGAMI PHOTO LIBRARY)

Leefgebieden

Naast in tuinen en parken broedt de gekraagde roodstaart in Nederland vooral in open, oude dennenbossen.² Onder andere door ons onderzoek in de Noordelijke Friese Wouden is duidelijk geworden dat ook kleinschalig agrarisch cultuurlandschap met houtwallen en kleine bosjes hoge dichtheden van broedende gekraagde roodstaarten kan herbergen.³ De grote gemene deler in de broedplaatsvoorkeur is wat raadselachtig. De overeenkomst tussen houtwallen en bosjes met tuinen en parken kan ik nog plaatsen. In houtwallen en bosjes met oude bomen zijn doorgaans veel holen beschikbaar en in tuinen en parken met veel spleten en kieren en nestkasten ook. En in beide leefgebieden zijn veel kale plekken en plekken met een korte vegetatie waar ze graag voedsel zoeken. De overeenkomst met oud, open dennenbos ontgaat me echter, want dennen hebben nooit veel holen. Dus waar ze dan broeden, is me een raadsel.

Gekraagde roodstaarten leggen 6-8 fraai turquoise eieren (foto 2) en broeden die in 12-14 dagen uit (foto 3). De jongen worden naakt geboren met de ogen dicht. Vervolgens duurt het 13-15 dagen voordat ze ‘vliegvlug’ zijn. Al die tijd worden ze door de ouders in het nest gevoerd. Dat is een hele klus waaraan het mannetje en het vrouwtje samen bijdragen. Dat het een hele klus is, blijkt uit het feit dat veel oudervogels (vaak het vrouwtje) aan het eind van de jongenperiode lichter zijn dan hun kroost. Bij het vangen nemen we altijd een aantal lichaamsmaten op van zowel de oudervogels als van de jongen, zoals het lichaamsgewicht. Zo troffen we vrouwtjes die aan het eind van de jongenperiode nog slechts ruim 12 gram wogen tegen de jongen meer dan 14 gram. Dat is nog eens moederliefde!

De gekraagde roodstaart die we in Nederland kennen, draagt de wetenschappelijke naam *Phoenicurus phoenicurus phoenicurus*. Hij komt door heel Europa voor en oostwaarts tot diep in Rusland en het Nabije-Oosten.⁴ In oostelijk Turkije, de Kaukasus en het Midden-Oosten komt de ondersoort *samamisisus* voor (foto 5). Die lijkt sterk op ‘onze’ gekraagde roodstaart, maar hij heeft een wittige vlek op de bovenzijde van de vleugel. De belangrijkste broedgebieden van de gekraagde roodstaart in Europa zijn Finland en Zweden waar ze soms broeden met 40 paren per 100 ha.⁵

In de trektijd, maart/april en september/oktober, vingen vogelringers in Nederland gekraagde roodstaarten waarvan de ringen later zijn teruggemeld uit Denemarken, Zweden en Zuid-Finland. In deze landen broedden ze.⁶ In de winter zult u in Nederland tevergeefs naar gekraagde roodstaarten zoeken. De soort trekt in het najaar weg en overwintert in Afrika, net ten zuiden van de Sahara in de Sahel. Daarover later meer.

Evolutie

Elders in Europa en Azië zijn nog 13 andere roodstaartsoorten van het geslacht *Phoenicurus*. Onderzoekers hebben de evolutionaire oorsprong van het geslacht onderzocht met behulp van DNA-analyse.⁷ Nieuwe soorten ontstaan uit eerdere soorten door veranderingen (mutaties) van de genetische code. Als deze veranderingen tot gevolg hebben dat vogels niet meer met elkaar kruisen, maar alleen nog onderling (met dezelfde genetische code), dan ontstaat een nieuwe soort. De frequentie waarmee mutaties optreden, heeft een bepaalde regelmaat, waardoor kan worden teruggerekend wanneer welke mutaties zijn opgetreden. Zo kan ook worden teruggerekend wanneer een nieuwe soort is ontstaan. Ze vonden dat de ‘oer’-roodstaart zo’n 7 miljoen jaar geleden in de Himalaya is ontstaan. Later ontstonden weer nieuwe roodstaartsoorten in andere regio’s. Zo konden de onderzoekers reconstrueren dat de Europees-Aziatische gekraagde roodstaart rond 2,5 miljoen jaar geleden ontstond in Noordwest-Afrika. Onze gekraagde roodstaart lijkt dus tot op de dag van vandaag in die hoek van de wereld te zijn ‘blijven hangen’. En het leefgebied geleidelijk aan weer oostwaarts te hebben uitgebreid.

Ontmoeting

Ik raakte verslingerd aan de gekraagde roodstaart toen we met het onderzoeksbureau waarvoor ik werk, de biodiversiteit gingen onderzoeken van het coulisselandschap van de Noordelijke Friese Wouden (Noardlike Fryske Wâlden in het Fries, afgekort als NFW). Dat coulisselandschap bestaat uit houtwallen en houtsingels, als coulissen rondom percelen grasland, en bleek een landelijk bolwerk te zijn voor de roodstaart. In de coulissen was het een opvallende verschijning. Met collega en gebiedskenner Eddy Wymenga hadden we al eens een boom opgezet over de vraag wat dat landschap zo aantrekkelijk maakt voor de soort. Mijn inte-

resse werd nog aangewakkerd doordat het agrarisch collectief de soort als ambassadeur koos voor hun gebied, het Nationaal Landschap Noardlike Fryske Wâlden. Het agrarisch collectief is een samenwerkingsverband van boeren die het landschapsbeheer in de regio uitvoeren. Reden genoeg om nader onderzoek te gaan doen naar de ecologie van de soort. Bovendien kan de soort me leren begrijpen hoe het coulisselandschap ecologisch functioneert, wat daarin belangrijke factoren zijn en wat de invloed van het landschapsbeheer is. Met de onderzoeksresultaten zou ik het agrarisch collectief met raad en daad terzijde kunnen staan. Een nieuwe hobby was geboren.

Het verhaal

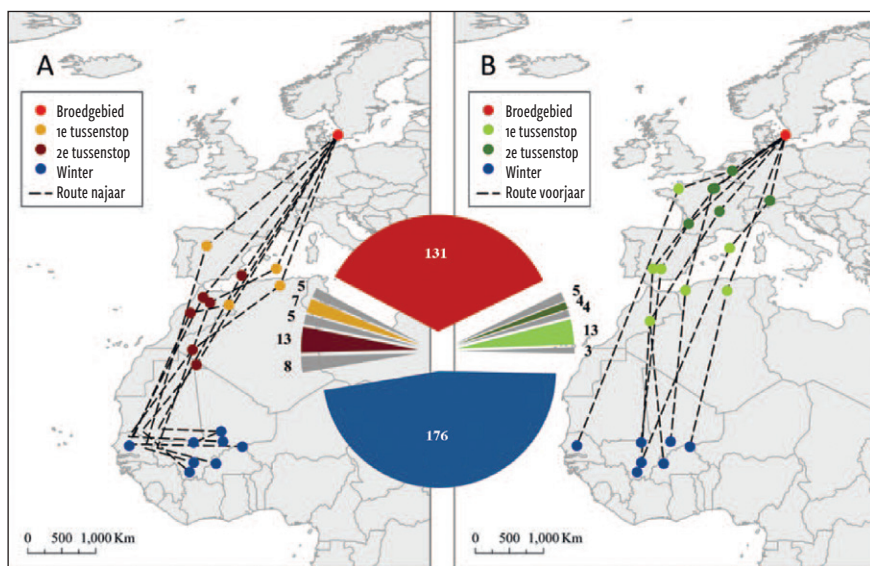
In dit boek staat de gekraagde roodstaart centraal. Maar het verhaal gaat breder. Het gaat ook over het landschap waarin de roodstaart zijn plek heeft. En zijn medebewoners in dat landschap. Met medebewoners bedoel ik niet alleen andere soorten flora en fauna, maar ook de boeren die het landschap beheren. De wisselwerking tussen landschap en beheer bepaalt de leefruimte voor de flora en fauna. Om het wel en wee van die flora en fauna te begrijpen moeten we ook aandacht besteden aan het landschap en het beheer. Gaandeweg het verhaal komt dat allemaal aan de orde. Waarom de gekraagde roodstaart een goede gids is, wordt hopelijk ook duidelijk.

Ik vertel het verhaal van de gekraagde roodstaarten van de NFW aan de hand van hun belevenissen door het jaar heen. Van een deel van die belevenissen, in het broedgebied, ben ik jaarlijks getuige door het onderzoek dat we doen aan hun manier van broeden en hun gebruik van het landschap. Andere belevenissen, zoals tijdens hun trek en overwintering in Afrika, heb ik uit de tweede hand, van andere onderzoekers. Laten we in het vroege voorjaar beginnen, de tijd dat het begint te kriebelen en ik reikhalzend uitzie naar hun terugkeer in het broedgebied. Om deelgenoot te zijn van hun leven is ieder jaar weer een feest.

Thuis

W e beginnen met de terugtocht naar huis, naar de NFW. Alhoewel: naar huis? Het is de vraag of het broedgebied van de roodstaarten in de NFW wel echt hun thuis is. Eigenlijk is de Sahel in West-Afrika meer hun thuis, preciezer nog: Mauritanië, Mali of Burkina Faso. We weten namelijk uit onderzoek met zogenoemde geolocators dat Europese roodstaarten, en ook onze roodstaarten uit de NFW, langer in West-Afrika zitten dan in hun broedgebieden in Europa. Geolocators zijn apparaatjes die we op de rug van vogels aanbrengen en die de positie op de aardbol van die vogels vastleggen. De geolocators zenden de gegevens niet uit maar slaan ze op. Om de gegevens uit te lezen vangen we de vogels het volgende jaar terug en halen we de apparaatjes van de rug. Daarmee zijn ze een prima middel om de omzwervingen door het jaar heen van kleine trekvogels in beeld te krijgen.

Figuur 1. Trekroutes (stippellijnen A najaarstrek, B voorjaarstrek) en overwinteringsgebieden (blauwe stippen) van zeven Deense gekraagde roodstaarten en de plaatsen en tijdsduur van verblijfplaatsen (in dagen in het taartdiagram) in 2011 en 2012.

De Deense onderzoekers Kristensen en collega's rustten in 2010 en 2011 zeventien roodstaarten in hun broedgebied bij Kopenhagen uit met zo'n geolocator. Daarvan vingen ze er in het volgende broedseizoen zeven terug.⁸ Dat is een terugvangpercentage van 41 procent. Dat is een mooie score die overeenkomt met het terugkeerpercentage naar de broedgebieden in andere studies aan gekraagde roodstaarten in Europa. De Denen konden heel precies berekenen dat de zeven roodstaarten gemiddeld 131 dagen (ruim vier maanden) in hun broedgebied zaten en 176 dagen (bijna zes maanden) in hun overwinteringsgebieden in Mali, Burkina Faso en Senegal (figuur 1).

Van gekraagde roodstaarten uit de NFW, die we ook hebben uitgerust met geolocators, weten we dat die ongeveer dezelfde routes volgden en overwinterden in ongeveer hetzelfde gebied: op de grenzen van Mali, Mauritanië en Burkina Faso. Dus zo gezien zijn de roodstaarten die bij ons in West-Europa broeden, eigenlijk West-Afrikaanse vogels!

Foto: Jacob Garvelink / AGAMII

Planning van de terugkeer

Begin april keren de roodstaarten terug in de NFW. Dan hebben ze er een lange reis op zitten. Maar hoe weten de roodstaarten wanneer ze uit de Sahel moeten vertrekken? En hoe snel ze moeten doorvliegen om op tijd in de broedgebieden te zijn? Zwitserse onderzoekers van de Schweitzerische Vogelwarte, Anna Gersten en Steffen Hahn, hebben dit onderzocht.⁹ Zij rustten 45 roodstaarten uit met een geolocator en vergeleken in 2011-2013 het vertrek uit het overwinteringsgebied in de Sahel met de aankomst in twee broedgebieden in Europa, hun eigen gebied in Zwitserland en een in Denemarken (dezelfde als die met de geolocators in het vorige hoofdstuk). De broedlocatie in Denemarken ligt ongeveer 1000 km noordelijker dan die in Zwitserland en het voorjaar begint daar ongeveer 2,5 weken later. De onderzoekers verwachtten dan ook dat de Deense roodstaarten later zouden vertrekken uit de Sahel dan de Zwitserse en later zouden terugkeren.

En wat bleek? De roodstaarten uit beide landen vertrokken op ongeveer hetzelfde moment uit Afrika en keerden ongeveer op hetzelfde moment terug, zowel in Zwitserland als 1000 km noordelijker in Denemarken. Er bleek geen verband tussen de hoeveelheid groene vegetatie in de Sahel en het moment van vertrek. De hoeveelheid groene vegetatie kan in die regio tussen jaren sterk verschillen, afhankelijk van de hoeveelheid regen die er in de voorgaande periode is gevallen. De Sahel is natuurlijk berucht om de grote droogtes die zich daar in het verleden voordeden. Hoe meer regen, hoe meer groene vegetatie met bloeiende bomen. En waarschijnlijk ook meer insecten, die van levensbelang zijn voor de gekraagde roodstaart. De hoeveelheid groene vegetatie bleek echter geen rol te spelen bij het vertrekmoment uit het wintergebied.

De onderzoekers denken dat de daglengte in het wintergebied het moment van vertrek bepaalt. En verder ook niet het weer in de broedgebieden in Europa. Want hoe zouden ze moeten weten wat het weer daar is terwijl ze nog in Afrika zitten? Opvallend was ook dat de Deense en Zwitserse vogels ongeveer op hetzelfde moment in hun broedgebied terugkwamen. Volgens de onderzoekers zou dat komen omdat de evolutie

vogels bevoordeelt die vroeg terug zijn en daardoor de beste broedplekjes bezetten. Deze uitkomst betekent wel dat de Deense roodstaarten onderweg sneller moeten hebben gevlogen, of onderweg korter moeten hebben gestopt, of op plekken hebben gestopt met meer voedsel. Het fijne weten we daar nog niet van. Maar we weten wel dat roodstaarten het aanpassingsvermogen voor die verschillen in trekafstand in hun mars hebben.

Roodstaarten uit de NFW

In onderzoek aan onze ‘eigen’ roodstaarten uit de NFW vonden we dat de terugkeer ook afhankelijk is van de omstandigheden onderweg.¹⁰ Het moment van de terugkeer bleek afhankelijk van de temperaturen die ze onderweg langs de trekroute ondervinden. We hebben de terugkeer van de roodstaarten in de NFW gedurende de voorjaren van 2013 t/m 2015 en 2018 nauwkeurig bijgehouden. Dit deden we (of eigenlijk mijn studenten) door vanaf begin april, wanneer de eerste roodstaarten aankomen, iedere week twee vaste rondjes te fietsen en onderweg het aantal zingende mannetjes te turven. Nieuw aangekomen mannetjes bezetten een territorium door druk te gaan zitten zingen in een boomtop. Dat territorium houden ze vrij van andere mannetjes. En aan vrouwtjes maken ze met hun zang kenbaar dat ze een mooie plek voor hen hebben om te komen broeden.

Die zang is voor een goede verstaander makkelijk te herkennen (op internet zijn geluidsopnames te vinden). Met de tellingen bepaalden we de populatieopbouw tot het moment dat het maximaal aantal zingende vogels van het betreffende voorjaar werd bereikt. Voor het moment van terugkeer namen we de datum waarop het allereerste mannetje zat te zingen, of waarop 50 procent van het maximale aantal zangers terug was, of 100 procent. Zo’n terugkeerproces in de tijd wordt wel, in ecologisch jargon, aankomstfenologie genoemd. Samen met medeonderzoeker Erik Klop heb ik vervolgens de datum van terugkeer voor de vier jaren vergeleken met de voorjaarstemperaturen op plaatsen waarvan we uit het geolocatoronderzoek weten dat de roodstaarten erlangs komen (zie bijvoorbeeld figuur 1). En waarvan we weten wannéér ze er ongeveer langskomen. Die plekken zijn Gibraltar (de plek waar de oversteek tussen Afrika en Europa over zee het kortste is), Midden-Frankrijk langs de bovenloop van de Loire (waarvan we weten dat de roodstaarten ongeveer

daar een tussenstop maken), Centraal-Nederland en het broedgebied, de NFW.¹¹

Nu bleek er een sterk verband tussen de allereerste zang van de gekraagde roodstaart op de fietsroutes en de gemiddelde maandtemperatuur in februari in Midden-Frankrijk: hoe warmer het in februari in Midden-Frankrijk was, hoe eerder de eerste roodstaart in de NFW arriveerde. We vonden geen effect van de temperatuur bij Gibraltar, in De Bilt of de NFW. En we vonden ook geen effect van de temperatuur op de roodstaarten die ná de allereerste zanger terugkeerden, de volgende 50 en 100 procent. De boodschap is dat de roodstaarten weliswaar op een vast moment (een dag met bepaalde daglengte) uit de Sahel vertrekken, maar onderweg hun doortrek aan de weersomstandigheden (bijvoorbeeld de temperatuur) aanpassen. Dat is ook wel verstandig om als insecteneter bijvoorbeeld niet in de kou, zonder insecten, in de broedgebieden aan te komen.

Deze regulering van de terugtrek door de roodstaarten geldt ook voor andere naar het zuiden trekkende broedvogels die we telden op onze fietsroutes: fitis, zwartkop, grasmus en tuinfluiter. Allemaal huisgenoten van de gekraagde roodstaart in de houtwallen en houtsingels van de NFW. En de regulering kan nog fijner dan de roodstaart het doet. Bijvoorbeeld de terugkeer van fitis en zwartkop hing niet alleen samen met de temperaturen in Midden-Frankrijk (ditmaal in maart), maar ook met de temperaturen in maart in De Bilt en in de NFW.¹² De terugkeer van de tuinfluiter hield vooral verband met de maarttemperaturen in De Bilt en de NFW. In bijna alle gevallen betrof het verband de eerste zang, dus de vogels die het allereerst terugkwamen. Voor latere vogels lijken de weersomstandigheden onderweg geen belemmerende factor om door te vliegen naar het broedgebied.

Geluk

Ons onderzoek geeft aan dat je met eenvoudige middelen het vogelleven kunt onderzoeken. Iedereen kan per slot 10 km fietsen en na enige oefening zingende vogels turven. Maar we hebben ook geluk gehad, want de voorjaren waren heel verschillend. Het voorjaar van 2013 was het koudste in 40 jaar met nachtvorst tot in april. Het voorjaar van 2014 was juist

bijzonder zacht. De voorjaren van 2015 en 2018 lagen ertussenin, met in 2018 een relatief koude maand maart. Die grote verschillen maakten het mogelijk om met een klein aantal meetjaren toch een effect te meten. En het effect bleek sterk. Het verband tussen de terugkeer van de verschillende soorten en de verschillende temperaturen onderweg, was steeds statistisch significant en bijna een-op-een (0.93-0.99). In de ecologie vind je dit soort effecten niet zo gauw met zo weinig meetjaren.

Creatief proces met toepassingen

Voor een onderzoeker is het altijd heel bevredigend als je zulke duidelijke resultaten vindt. Ik beleef het onderzoek als een creatief proces, waarin ik een nieuw stuk werkelijkheid (of waarheid) probeer te creëren. In een poging om mijn nieuwsgierigheid naar de natuur te bevredigen en bij te dragen aan de kennis van het wonderbaarlijke bouwwerk van de natuur. Want wonderbaarlijk vind ik het. Verwondering over en bewondering voor de schoonheid en het ingenieuze van de natuur is wat me drijft in dit soort werk.

Vervolgens voel ik me zo verbonden dat ik ook de behoefte heb de nieuwverworven kennis ten goede te laten komen aan die natuur. Dus wat mij betreft moet dit soort onderzoek ook toegepast worden. Zo voel ik me extra gemotiveerd door het feit dat de beheerders van het landschap, de boeren van het agrarisch collectief NFW, de gekraagde roodstaart hebben uitgeroepen tot ambassadeur van hun Nationaal Landschap. Door zich te verbinden met de soort zullen ze extra hun best doen om het de roodstaart en het landschap waar die bij hoort, naar de zin te maken. Ze dragen financieel bij aan het onderzoek en nemen beheeradviezen die ik geef, serieus.